
ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՆԵՐԻ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

ԳԵՎՈՐԳ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայոց ցեղասպանության և հայության նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշման ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր է Օսմանյան կայսրությունում գերմանական հյուպատոսների գործունեության վերհանումը, քանի որ վերջիններս տարածաշրջանում գերմանական պաշտոնական քաղաքականության իրականացնողներն էին: Գերմանացի դիվանագետների՝ հայերի կոտորածների վերաբերյալ կատարած փաստագրումները կարևոր են այն առումով, որ ցեղասպանության իրականացման մասին խոսում են Օսմանյան կայսրությանը դաշնակից պետության ներկայացուցիչները և փաստերը խեղաթյուրելու որևէ պատճառ չունեն, եթե չասենք, որ այդ իրադարձությունները նրանք փորձում էին հնարավորինս մեղմ ներկայացնել: Մյուս կողմից, գերմանացի դիվանագետների գործունեության ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն կընձեռի ամբողջական պատկերացում կազմելու արևմտահայության և արևելահայության նկատմամբ Գերմանիայի քաղաքականության մասին: Միայն գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցիչներին էր թույլատրված իրենց տեղեկությունները ծածկագրված հաղորդել, և դրանով ապահովված էր գաղտնիությունը թուրքերից:

Դեռևս 20-րդ դարի սկզբից Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել գերմանական հյուպատոսությունները, որոնք, ի հակադրություն ռուսական ազդեցության, ձգտում էին հայերի շրջանում մեծացնել Կայսերական Գերմանիայի հեղինակությունը և տեղեկություններ տրամադրել Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատանը Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում և տարածաշրջանում տիրող իրավիճակի մասին: Արևմտյան Հայաստանում 20-րդ դարի սկզբից ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Տրապիզոնի և Մոսուլի գերմանական հյուպատոսությունները, որոնք Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի աճող ազդեցության պայմաններում չէին կարող բավարարել Թուրքիայի արևելյան շրջաններում գերմանամետ քաղաքականության պահանջները: Գերմանական հյուպատոսարաններին զուգահեռ Արևմտյան Հայաստանում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել գերմանացի միսիոներները: Դեռևս 1898 թ. Գերմանիայում ստեղծվել էր «Գերմանական արևելյան միությունը» (Deutsche Orients Mission), որի միսիոներները 20-րդ դարի սկզբից սկսեցին ավելի ակտիվացնել իրենց գերմանամետ քարոզչությունը Արևմտյան Հայաստանում: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին նրանք Դիարբեքիում, Խարբերդում, Մարաշում, Վանում, Մուշում, Մալաթիայում, Գարունիում, Երուսաղեմում, Մեզբում, Սվասում, Մարզվանում և այլ վայրերում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հայերի շրջանում: 1913 թ. օգոստոս-

սին Գերմանիայի կառավարությունը Երզրունում բացեց հյուպատոսարան, որի ստեղծման գլխավոր նպատակներից մեկը արևմտահայության շրջանում գերմանական ազդեցության մեծացմանն ուղղված աշխատանքների իրականացումն էր և ռուս-թուրքական սահմանին տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին անմիջական տեղեկություններ հավաքելը¹: Նոր հյուպատոսարանը ղեկավարում էր Էդգար Անդերսը, որը մինչ այդ դիվանագիտական գործունեությամբ աչքի էր ընկել Ռուսաստանում, Պարսկաստանում և Կ. Պոլսում: Այն փաստը, որ գերմանական կառավարությունը նման փորձառու դիվանագետ էր նշանակում Երզրունում Գերմանիայի հյուպատոս, ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, թե Գերմանիան որքան մեծ կարևորություն էր տալիս հայության շրջանում գերմանական ազդեցության մեծացմանը և ռուս-թուրքական սահմանին կատարվող իրադարձություններին, որոնք կարևոր նշանակություն ունեին գերմանական արևելյան քաղաքականության իրականացման համար: Համամիտ չենք պատմաբան Ս. Հակոբյանի այն տեսակետին, թե իբր Անդերսը Երզրունում իր կողմն էր գրավել և գործակալ դարձրել դաշնակցական կուսակցության հայտնի անձանց, որոնք նրան էին տրամադրում կարևոր տեղեկատվություն և կազմակերպված պայքար էին մղում ռուսական ազդեցության դեմ²: Ըստ Ս. Հակոբյանի՝ նրանցից հատկապես աչքի էր ընկնում նախկին ուսուցիչ, դաշնակցական Սոգուկյանը, որը իբր համոզում էր հայերին հույսը չդնել Ռուսաստանի վրա, այլ հավատալ միայն Գերմանիային³: Գերմանացի հյուպատոսները և դիվանագիտական ներկայացուցիչները հաճախ հանդիպումներ և քննարկումներ էին ունենում տարբեր բնագավառների հայ գործիչների հետ, ինչը ևս մեկ անգամ հաստատում է գերմանական իշխանությունների՝ հայերի հետ լավ հարաբերություններ հաստատելու և գերմանամետ ուժեր ձևավորելու քաղաքականության նպատակաուղղվածությունը: Այլ հարց է, որ գերմանական կառավարության ներկայացուցիչներին Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին և պատերազմի ընթացքում այդպես էլ չհաջողվեց իրենց կողմը գրավել հայ քաղաքական հայտնի և ոչ մի ուժի, որը հայերի համար ծանր հետևանքներ ունեցավ, հակառակ պարագայում Կայսերական Գերմանիան շահագրգռված կլիներ մեղմելու հայության նկատմամբ երիտթուրքերի կողմից իրականացվող կոտորածները և տեղահանումները: Մյուս կողմից, եթե Անդերսին, ինչպես նշում է Հակոբյանը, իսկապես հաջողվել էր իր կողմը գրավել դաշնակցական հայտնի գործիչների, ապա հարց է առաջանում, թե ինչու 1914 թ. Երզրունում կայացած դաշնակցության ժողովի ժամանակ համաշխարհային պատերազմում Կայսերական Գերմանիային սատարելու վերաբերյալ նշված գործիչների կողմից որևէ առաջարկ չարվեց: Սակայն ինչպես աշխարհամարտի նախօրեին, այնպես էլ ընթացքում գերմանական կառավարությունը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանում նոր հյուպատոսարաններ բացելու մտադրությունից, որի պատճառը կարող ենք գտնել 1915 թ. ապրիլի 15-ին ռախսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմի գրած զեկուցագրում, որտեղ կարդում ենք.

¹ Տե՛ս **Акопян С.** Западная Армения в планах империалистических держав в период Первой мировой войны. Ер., 1967, էջ 48:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 48:

³ Տե՛ս նույն տեղը:

«...Կառավարության օղակներում հայերի հանդեպ այնքան անբարենպաստ տրամադրվածությունը ավելի է սահմանափակում հայերի օգտին արվող մեր միջամտությունը և հորդորում է լինել առավել ուշադիր: Հակառակ դեպքում, հանդես գալով երևի թե անհեռանկար գործի համար, մենք կվտանգենք մեզ համար ավելի կարևոր և ավելի մոտ շահերը: Ուստի ես կարծում եմ, որ այդ առնչությամբ գերմանական հյուպատոսությունների ակտիվ ավելացումը՝ այսպես կոչված գերմանական գավառներում, չէր կարողանա ծառայել իր նպատակին: Դրանում Բարձր դուռը ավելի շատ կտեսնի մեր կողմից իր իշխանություններին հսկելու փորձ, ինչպես ժամանակին Անգլիան, իսկ վերջերս Ռուսաստանը՝ հյուպատոսության ներկայացուցիչներին ուղարկելով, փորձում էին երկրի այդ մասերում հսկել հայկական բարեփոխումները: Այդպիսի միջոցառումը պիտանի կլիներ իշխանություններին հայերի դեմ հանելու և հակառակ արդյունքի հասնելու համար»⁴: Վերլուծելով Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի զեկուցագիրը՝ կարող ենք փաստել. Արևմտյան Հայաստանում գերմանական նոր հյուպատոսարանների բացումը չէին ողջունում թուրքերը, և ինչպես նկատում է դեսպանը, կարող էր դիտվել որպես միջամտություն Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին: Թուրքերը, չնայած Գերմանիայի հետ ունեցած դաշնակցային հարաբերություններին, դեմ էին հայաբնակ նահանգներում գերմանական ազդեցության մեծացմանը, որը հետագայում կարող էր հանգեցնել հայերի օգտին գերմանացիների միջամտությանը: Գերմանական կողմը, կարևորելով թուրքերի հետ դաշնակցային հարաբերությունները, հայերի պատճառով չէր ցանկանում սրել հարաբերությունները երիտթուրքերի ղեկավարության հետ, իսկ հայերի օգտին միջամտելը Վանգենհայմը անհեռանկար էր համարում, ինչը նշանակում էր, որ գերմանացիները քաջատեղյակ էին հայերին տեղահանելու և կոտորելու երիտթուրքական ծրագրերին: Ուստի նոր հյուպատոսությունների բացումը Արևմտյան Հայաստանում, որտեղից հայ բնակչության տեղահանումներն ու կոտորածներն արդեն սկսվել էին, նպատակահարմար չգտնվեց Գերմանիայի ղեկավարության կողմից: Այն փաստը, որ գերմանական կառավարությունը ձգտում էր հայաբնակ նահանգներում ավելացնել իր հյուպատոսությունները և այն դարձնել իր ազդեցության տարածաշրջան, ցույց է տալիս, թե որքան մեծ կարևորություն ուներ Արևմտյան Հայաստանը Կայսերական Գերմանիայի համար:

Իսկ ի՞նչ արեցին գերմանացի հյուպատոսները ադետը կանխելու համար և արդյո՞ք նրանք կարող էին արգելել երիտթուրքերի կողմից իրականացվող կոտորածների և տեղահանության ծրագրերը: Այս հարցադրումների պատասխանները հայ պատմագրության համար շարունակում են արդիական մնալ, քանի որ գերմանական նորահայտ փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում ավելի մանրամասն ծանոթանալու գերմանացի հյուպատոսների գործունեությանը: Գերմանացի յոթ հյուպատոսներ ակադեմատես եղան և փաստագրեցին ցեղասպանության իրողությունը, նրանք էին՝ Հայնրիխ Բերգֆելդը (Տրապիզոն), Օյգեն Բյուզեն (Ադանա), Հերման Հոֆմանը (Ալեքսանդրետ), Վալտեր Հոլշթայմը (Մոսուլ), Մ. Քուքոֆը (Սամսուն), Մաքս Էրվին ֆոն Շոյբներ Ռիփտերը (Էրզրում), Վալտեր Ռյոսլերը

⁴ Վ. Գուստ, Հայերի Ցեղասպանությունը 1915-1916, Եր., 2008, էջ 168-169:

(Յալեա): Թավրիզի հյուպատոս Վիլիելմ Վիտեն Պոլիս վերադառնալու ճանապարհին ևս ականատես է եղել հայերի կոտորածներին⁵: Ճիշտ է նկատում պատմաբան Ս. Ստեփանյանը, որ գերմանացի դիվանագետները դեռևս աշխարհամարտի սկզբից պարզ տեսնում էին հայերի տեղահանության և կոտորածների երիտթուրքական ծրագրերը⁶: Այդ մասին է վկայում դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզրունում գերմանական հյուպատոս Շվարցի հաղորդագրությունը. «...Երզրունի վիլայեթի հայ բնակչությունը, հատկապես գյուղացիությունը, անհանգստացած են որոշ դեպքերի պատճառով, որոնք ընկալվում են նոր կոտորածների նախանշան»⁷: Գերմանացի հյուպատոսները համամիտ չէին թուրքերի այն պնդումներին, թե հայերի տեղահանությունը ռազմական անհրաժեշտություն է: Այդ մասին Երզրունի հյուպատոս Շոյբները 1915 թ. հունիսի 2-ին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատուն ուղարկած զեկուցագրում նշում էր. «Բանակի գլխավոր հրամանատարի հետ հայերի արտաքսման մասին իմ բանակցությունները դրական արդյունք չունեցան: Հայ բնակչությունը բոլոր դաշտավայրերից և, ըստ երևույթին, նաև Երզրունից, պետք է արքայի Դեյր էլ Ջորի ուղղությամբ: Այս մեծ ծավալի արքայը հավասարազոր է կոտորածների, քանի որ փոխադրական միջոցների պակասության պատճառով արքայալների հազիվ կեսը կհասնի նշանակման վայրը... Ռազմական բնույթի պատճառաբանություններն անհիմն են, որովհետև տեղական բնակչության ապստամբությունները բացառված են»⁸: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում գտնվող բոլոր հյուպատոսները պարտավոր էին հետևել Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան հրահանգներին, որոնցից մեկում հայերի տեղահանության հարցի առնչությամբ ասված էր. «Մայիս 31-ին Երզրունի, Մոսուլի, Ադանայի, Յալեայի ու Բաղդադի հյուպատոսությունները տեղեկացվել են այն մասին, որ հայերի լրտեսության ու զանգվածային ապստամբությունների կանխման համար այլ միջոցառումների հետ, ինչպիսիք են հայկական դպրոցների փակումը և այլն, որոշվել է՝ ոչ բոլորովին անմեղ ընտանիքներին՝ այն ժամանակ ապստամբած կենտրոններից անցկացնել Սիջազետք... մենք, նկատի ունենալով Թուրքիայի քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը, ոչ թե հիմնավորապես խանգարելու, այլ միայն փորձելու ենք մեղմել կատարումը: Այդ իմաստով արդեն նախապես մայիսի 19-ին ու 21-ին, Երզրունի ու Ադանայի հյուպատոսություններն իրենց հարցման վերաբերյալ հստակ կարգադրություններ են ստացել: Երզրունի հյուպատոսությանը, ի դեպ, հանձնարարված էր հայերի օգտին իրենց միջնորդությամբ տալ բարեկամական խորհրդի տեսք՝ պաշտոնական դեմարշի բնույթ չունենալու համար: Հունիսի 21-ին նույն հյուպատոսությանը հրահանգված էր վալիին եռանդուն բողոքներ ներկայացնել ընդդեմ հայ տարագիրների ջարդի, քանի որ այդպիսի միջադեպերը կզգեն թուրքական կառավարության վարկը արտասահման»

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 15:

⁶ Տե՛ս **Степанян С.** Германские источники о геноциде армян. Период Первой мировой войны. Том 1. Ер., 1991, էջ 202:

⁷ **Ա. Օհանջանյան**, 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին), Եր., 1997, էջ 202:

⁸ **Յ. Լեփսիդու**, Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հատոր I, Եր., 2006, էջ 190:

նի չեզոք երկրներում ու իրենց բարեկամների շրջանում և կխարխլեն իրենց իշխանությունների հեղինակությունը»⁹: Այս հաղորդագրությամբ Կ. Պոլսի Գերմանիայի դեսպանատունը պաշտոնապես տեղեկացնում էր իր հյուպատոսներին, որ քաղաքական ու ռազմական նկատառումներից ելնելով՝ նրանք չպետք է խոչընդոտեն հայերի տեղահանումը և կոտորածները, այլ փորձեն միայն մեղմել դրանք: Հյուպատոսների կողմից հայերի օգտին միջամտությունները և թուրքերին այդ հարցում բարեկամական խորհուրդներ տալը ևս համաձայնեցվում էին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան հետ: Երզրունի հյուպատոսին՝ հայերի օգտին թուրք վալիի մոտ բողոքներ ներկայացնելու գերմանական կենտրոնական դեսպանատան հրահանգը ոչ թե հայերին փրկելու, այլ միջազգային հանրության առջև Կայսերական Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության հեղինակության պահպանման նպատակ էր հետապնդում: Հյուպատոսները, հետևելով Կ. Պոլսից ստացված հրահանգներին, ամեն կերպ փորձում էին մեղմ ներկայացնել հայերի նկատմամբ բռնությունները: Այդ է հաստատում 1915 թ. դեկտեմբերի 17-ին Տրապիզոնից ուղարկված զեկուցագիրը: Այս մասին Ա. Օհանջանյանը գրում է. «Հատկանշական է այստեղի և Երզրունի գերմանական հյուպատոսների դիրքորոշումը հայերի հալածանքների վերաբերյալ: Երկուսն էլ ակնհայտորեն ջանում են հերքել հատկապես բազմաթիվ սպանությունների փաստը»¹⁰: Ըստ Գուստի՝ «Արտագործնախարարության պատասխանատուները իրենց պաշտոնական հայտարարություններում ցեղասպանությունը ներկայացնում էին շատ տարբեր՝ առավելապես հանգստացնելով և շատ դեպքերում՝ ստելով»¹¹: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան նման քաղաքականությունը գրեթե առանց բացառության (չհաշված դեսպան Վոլֆ-Մետերնիխին), շարունակվեց Առաջին աշխարհամարտի ամբողջ ընթացքում: Գերմանական դեսպան Վանգենհայմը, ի պատասխան Շոյբներ-Ռիխտերի 1915 թ. մայիսի 18-ի զեկույցում կատարված հարցումի, թե «Տարագիր հայերի թշվառությունը սարսափելի է: Խնդրում են հրահանգել, թե արդյոք այդ պատճառով կարող են գերագույն հրամանատարության հանդեպ քայլեր ձեռնարկել», մայիսի 19-ին գրել է. «Ներկայացված հանգամանքներում Դուք իրավասու եք այնտեղի գերագույն հրամանատարությանը բողոքել տեղահանված հայերի առնչությամբ, եթե ռազմական նկատառումներով անհնար է արգելել այդ միջոցառումները»¹²: Վանգենհայմը, ըստ այդմ, հյուպատոսին հարհանգել է. «Ձեր ազդեցությունը պետք է պահել բարեկամական խորհրդի սահմաններում՝ խուսափելով պաշտոնական դեմարշի բնույթից»¹³: 1915 թ. ապրիլի 28-ին Վանգենհայմը Երզրունի հյուպատոսին գրել էր. «...Պետք է խուսափել այն տպավորությունից, թե իբր մենք ուզում ենք օգտվել հայերի իրավունքները պաշտպանելու իրավունքից և միջամտել իշխանությունների գործունեությանն ու հարկ եղած դեպքում դա

⁹ Կ. Գուստ, նշվ. աշխ., էջ 428:

¹⁰ Ա. Օհանջանյան, նշվ. աշխ., էջ 223:

¹¹ Կ. Գուստ, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹² Նույն տեղում, էջ 97:

¹³ Նույն տեղում:

շեշտել իշխանությունների ներկայությամբ»¹⁴: Այս փաստաթղթերը ևս մեկ անգամ հաստատում են հետևյալ իրողությունը. գերմանացի հյուպատոսներին հստակ հանձնարարված էր հայերի հարցում չեզոք դիրք բռնել և այդ հարցում թուրքերի մոտ հանդես գալ բարեկամական խորհրդի սահմաններում, ինչը նշանակում էր, որ նրանք պետք է լուռ հանդուրժեին հայերի տեղահանությունները և կոտորածները: Համամիտ չենք հյուպատոսների մասին Գուստի հայտնած այն կարծիքին, համաձայն որի՝ «Այդ գերմանացիները ոչ միայն ուշադրություն չէին դարձնում Թուրքիայի հետ քաղաքական ու ռազմական դաշինքի հզոր հրամայականներին, փաստագրում էին ոչ միայն ցեղասպանության անհերքելի փաստերը, այլև պարտավորված էին զգում հակադրվել նաև որպես պատասխան իրենց վերադասներին հղած թուրքական իշխանությունների համապատասխան բողոքներում ու մեղադրանքներում հրապարակված սպանության ակցիաների հերքումների հոսքին»¹⁵: Որպես ասվածի հաստատում՝ Գուստը բերում է Տրապիզոնի հյուպատոս, թուրքամետ կողմնորոշում ունեցող Բերգֆելդի հնչեցրած «զանգվածային սպանություններ» և «հայերի բնաջնջում» արտահայտությունները, ինչը չի նշանակում, որ Բերգֆելդը համամիտ չի եղել նման միջոցների կիրառմանը, իսկ որպես հյուպատոս դեպքերը փաստագրել պարտավոր էր:

Դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Անտանտի երկրների մամուլում հրապարակվեցին հոդվածներ, որոնցում գերմանացի որոշ հյուպատոսներ մեղադրվում էին հայերի կոտորածներին ակտիվ մասնակցելու համար: Անգլիական և ֆրանսիական մամուլում (Times, Westminster Gazette, Martin, Հավասի՝ սեպտեմբերի 30-ի հեռագիրը) Հալեպում գերմանացի հյուպատոս Ռյոսլերը մեղադրվում էր Հալեպից Այնթապ գնալու և «այնտեղի ջարդերը անձամբ ղեկավարելու համար»: Անգլիայի Լորդերի պալատում «ամերիկացի ականատեսների զեկուցագրերի հիման վրա» լորդ Գրեյը, որպես Գերմանիայի մեղսակցության անուղղակի ապացույց, հաղորդել է, որ «...գերմանական հյուպատոսության պաշտոնյաները Փոքր Ասիայում ոչ միայն դրդում, այլև ակտիվորեն ոգևորում էին ոճրագործությունները»¹⁶: Կահիրեից «Թայմսին» հաղորդում են. «Գերմանացի հյուպատոսներից ոմանք ղեկավարում կամ խրախուսում էին հայերի կոտորածները: Հենց Հալեպի գերմանացի հյուպատոս Ռյոսլերը մեկնել էր Այնթապ, որպեսզի անձամբ ղեկավարի ջարդերը, իսկ վատահամբավ բարոն Օպենհայմը¹⁷ առաջարկել էր դաշնակիցների կանանց և երեխաներին տեղափոխվել Ուրֆա»¹⁸: Սակայն Գերմանիայի արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից կարող ենք փաստել, որ հյուպատոս Ռյոսլերի հասցեին ուղղված այս մեղադրանքներն անհիմն և դաշնակից երկրների

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 171:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

¹⁶ **Յ. Լեփսիուս**, նշվ. աշխ., էջ 67:

¹⁷ «Ուրֆայում կռիվներն սկսվելուց առաջ թուրքական կողմից մինչ այդ Հալեպում և այլ քաղաքներում տեղավորված թշնամական երկրների քաղաքացիներին (ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, իտալացիներ) բերեցին Ուրֆա: Բարոն Օպենհայմին կշտամբում են, որ նա խորհուրդ է տվել նրանց բերել այստեղ, որպեսզի նրանք տեսնեին այնտեղի արյան բաղնիքը» (**Յ. Լեփսիուս**, նշվ. աշխ., էջ 315):

¹⁸ **Յ. Լեփսիուս**, նշվ. աշխ., էջ 315:

կողմից հակագերմանական քարոզչության արդյունք էին: Ռյոսլերը այն փոքրաթիվ գերմանացի դիվանագետներից էր, որ իր զեկուցագրերում մշտապես բարձրացնում էր գերմանական իշխանությունների կողմից հայերին աջակցելու անհրաժեշտությունը և օբյեկտիվ տեղեկատվություններ էր հաղորդում տեղահանվածների կացության մասին: 1915 թ. հուլիսի 27-ին Ռյոսլերը ռայխսկանցլեր Բեթման-Յոլվեգին ուղղված զեկուցագրում գրում էր. «...Յայ ժողովրդի հանդեպ նկարագրված վերաբերմունքը, ըստ իս, բացի այլ նկատառումներից, արժանի է նաև գերմանական կողմի հատուկ ուշադրության... Մի՞թե հնարավոր չէր լինի արդեն հիմա դադարեցնել հետագա կոտորածները և փրկել գոնե Յալեպի վիլայեթի ծովափնյա շրջանի հայերին, որոնց աքսորը դեռ առջևում է»¹⁹: Տրապիզոնում Գերմանիայի հյուպատոս Յայնրիխ Բերգֆելդը հավանություն էր տալիս հայերի տեղահանմանը անգամ 1918 թ. վերջին: 1918 թ. նոյեմբերին Բերգֆելդը գրել է. «Պատերազմի սկզբում՝ հայերի պահվածքի ու հայացքների պարագայում, նրանց տեղահանումը, ընդ որում՝ ոչ միայն տղամարդկանց, այլև ամբողջ ընտանիքների, ըստ իս, ռազմական անհրաժեշտությունից բխող միջոցառում էր»²⁰: Ըստ նրա՝ «Արևելքի յուրաքանչյուր գիտակ կհամաձայնի ինձ հետ, որ հայերը հազիվ թե ունենան մարդկայնորեն համակրելի որևէ հոգեգիծ»²¹: 1915 թ. հուլիսի 25-ին Բերգֆելդը ռայխսկանցլեր Բեթման-Յոլվեգին ուղղված զեկուցագրում գրել էր. «Տրապիզոնի հայերին տեղահանելուց հետո շուտով լուրեր տարածվեցին, թե արդեն սկսվել է նրանց ջարդը, որ նրանց ճանապարհին զուգահեռ հոսող Դեիրմենդերե գետը, որը Տրապիզոնից սկսած մոտ 100 կմ հոսում է դեպի երկրի խորքը, գետաբերանը և քաղաքի մերձակայքը լցված են դիակների կույտերով և այլն: Փորձը վկայել է, որ թուրքերի հանդեպ թշնամական երևակայությունը Տրապիզոնում ամենաանհավանական ծաղկունքն է ապրում: Այդ իսկ պատճառով կայգերական հյուպատոսությունը այդ լուրերն ընդունեց մեծ վերապահությամբ... Ըստ այդմ՝ ես անհիմն եմ համարում Տրապիզոնից տեղահանված հայերի հանդեպ կատարված վայրագությունների մասին բոլոր ասելուսները և հակված եմ ենթադրելու, որ ճանապարհին մեռած հայերն իրենց վերջը գտել են ինքնասպանությամբ կամ հիվանդություններից»²²: Այս փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից կարող ենք եզրակացնել, որ Տրապիզոնում գերմանական հյուպատոսի կողմից ռայխսկանցլերին ուղղված զեկուցագիրը հայերի կացության վերաբերյալ չի համապատասխանում իրականությանը, և դա հետևանք էր ոչ թե փաստերի անտեղյակության, այլ դրանք հյուպատոսի կողմից խեղաթյուրելու ակնհայտ ցանկության: Մենք ունենք Տրապիզոն կատարած ուղևորության մասին ֆոն Շոյբների հանձնարարությամբ Կարլ Շլիմեի 1915 թ. օգոստոսի 5-ի հաղորդագրությունը, որը բացահայտում է 1915 թ. հուլիսի 25-ին ռայխսկանցլերին Բերգֆելդի ներկայացրած զեկուցագրում հայերի վերաբերյալ փաստերը խեղաթյուրելու իրողությունը: Այնտեղ գրված է. «...Տրապիզո-

¹⁹ Վ. Գուստ, նշվ. աշխ., էջ 257:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 96:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում, էջ 253-254:

նից մարդկանց քշել էին սարսափելի դաժան ձևով, նրանց չէին թողել ոչ մի բան վաճառել կամ հետները վերցնել: Վերադարձի ճանապարհին՝ Տրապիզոնից մինչև Ջևհալիկ, տեսա ավելի քան 20 տղամարդու դիակ՝ ջրում կամ ջրի մոտ... Ինչպես ինձ հայտնեցին թուրք գյուղացիները, Տրապիզոնից եկող տղամարդկանց մեծ մասին՝ մինչև Գեմիշանեհ, ճանապարհին սպանել են»²³: Տրապիզոնի հայերի դաժան տեղահանման մասին Կ. Պոլսի գերմանական ռազմական առաքելությանը 1915 թ. օգոստոսի 23-ին ավագ լեյտենանտ Շտանգեն հայտնել է. «...Տրապիզոնում՝ տեղահանման հրամանն ստանալուց հետո, հայերին նույնիսկ արգելել էին իրենց սեփականությունից ինչ-որ բան վաճառել կամ հետը վերցնել: Այստեղի հյուպատոսության ծառայողը՝ գերմանացի կամավորական Շլիմեն Տրապիզոնում անձամբ էր տեսել, թե ինչպես են շարքային ոստիկանական պահակակետի կողքով անցնող տարագիրներից խլել նրանց խղճուկ կապոցները»²⁴: Գերմանացի հյուպատոսների նման չեզոք դիրքորոշումը նախևառաջ պայմանավորված էր հայերի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի պաշտոնական դիրքորոշմամբ: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան՝ հայերի վերաբերյալ հյուպատոսներին ուղարկած հանձնարարականում նշված էր. «...Հայկական հարցում մեր տեսակետը եղել է այն, որ առաջնորդվելով ռազմական շահերով ու երկրի ներքին ապահովությամբ, թուրքական կառավարությունն իրավունք ուներ ձեռնարկել բացառիկ միջոցառումներ, որոնք կարող են համարվել պաշտպանության համար անհրաժեշտ, ինչպես օրինակ՝ հայկական բնակչության բռնի տեղահանումը ռուսների ներխուժման և ֆրանսիական ու անգլիական նավատորմների գործողությունների սպառնալիքների շրջաններից»²⁵: Սակայն Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը 1915 թ. հուլիսի 7-ին ռայխսկանցլերին ուղարկած զեկուցագրում խոստովանեց. «Հայ բնակչության տեղահանումն ու վերաբնակեցումը մոտ 14 օր առաջ սահմանափակվեց արևելյան ռազմաբեմի հարևան գավառներով և Ադանա գավառի մի քանի շրջաններով: Դրանից հետո Բ. դուռը որոշեց այդ միջոցառումները տարածել նաև Տրապիզոն, Մանուրեթ-ուլ-Ազիզ և Սվազ գավառների վրա և սկսեց իրականացնել, թեպետ այդ երկրամասերում առայժմ թշնամական ներխուժման ոչ մի սպառնալիք չկա»²⁶: Հետևաբար, Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի դիվանագետները քաջ գիտակցում էին, որ հայերի տեղահանության վերաբերյալ թուրքերի առաջ քաշած «ռազմական նկատառումները» չէին համապատասխանում իրականությանը:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի հյուպատոսները Առաջին աշխարհամարտի ողջ ընթացքում հայերի տեղահանության ու կոտորածների վերաբերյալ իրականացրեցին կարևոր փաստագրումներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման և ճանաչման համար: Իսկ աղետը կանխելու նպատակով հյուպատոսները որևէ էական քայլերի չդիմեցին, բացի իրենց թուրք

²³ Նույն տեղում, էջ 273-274:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 319:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 428:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 98:

դաշնակիցներին «բարեկամական խորուրդներ» տալուց և «բողոքներ» հայտնելուց, ինչը պայմանավորված էր Կայսերական Գերմանիայի պաշտոնական քաղաքականությամբ: Ուստի հյուպատոսները հայերի տեղահանության և կոտորածների կանխման համար որևէ իրավասություն և հնարավորություն չունեին: Գերմանացի հյուպատոսների և դիվանագետների շարքում գտնվեցին սակավաթիվ գործիչներ, որոնք ամեն ջանք գործադրում էին ցեղասպանությունը կանխելու և հայության փրկված հատվածը սովից և համաճարակներից փրկելու համար:

ГЕВОРГ МЕЛКОНЯН – *Отношение германских консулов к армянскому геноциду.* – В годы Первой мировой войны немецкие дипломаты зафиксировали множество крайне важных фактов, относящихся к массовому истреблению армян в Османской империи. Тем не менее, они не предприняли никаких мер, чтобы защитить армян от депортаций и резни. Дело в том, что консулы на местах получили на этот счёт конкретные указания от своего посольства в Константинополе. И всё-таки, невзирая на позицию официальных представителей Германии, во время геноцида нашлись немецкие граждане и общественные деятели, которые не только публично осудили преступную политику Турции, но и пытались облегчить судьбу армян.

GEVORG MELKONYAN – *The Behavior of German Consuls toward the Armenian Genocide.* – The issue being discussed in this article concerns the German diplomatic officers' position on the Armenian Genocide during World War I in the Ottoman Empire. During this period the German diplomats made extremely important records about the Armenian Genocide, but didn't take any essential measure, because they had received concrete instructions from the German embassy in Constantinople. In spite of this, during the genocide there were German diplomats who strongly condemned the Turks' policy of genocide.